

DOI: <https://doi.org/10.31648/an.12261>

Magdalena Dąbrowska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

Uniwersytet Warszawski/ University of Warsaw

m.dabrowska@uw.edu.pl

Góry Harzu w relacjach rosyjskich studentów Uniwersytetu w Getyndze

The Harz Mountains in the Travel Accounts of Russian Students at the University of Göttingen

Abstract: The paper examines the sketch *The Travels of the Russian Students in the Harz...* by Alexander Turgenev (1784–1845) and the diary *Travel to the Harz in October 1809* by Alexander Mikhailovsky-Danilevsky (1789–1848), focusing on the destinations and routes of their journeys undertaken during their studies at the University of Göttingen. Travel to the Harz and the ascent of the Brocken served an educational purpose rooted in Enlightenment ideals, enabling the authors to acquire knowledge about local mining and smelting practices. The travel accounts by Turgenev and Mikhailovsky-Danilevsky, later prominent historians, provide information not only on mining and metallurgy but also on natural science and history, as well as theoretical reflections – often polemical – on travel and travelers.

Keywords: Harz, Brocken, Alexander Turgenev, Alexander Mikhailovsky-Danilevsky, mining

1. Wstęp

Jednym z celów wypraw Rosjan w początkach XIX stulecia stały się Góry Harzu, należące do Średniogórza Niemieckiego i liczące w najwyższym punkcie (szczyt Brocken) 1142 m. n.p.m.¹ W 1803 roku odwiedził je Aleksander Turgieniew (1784–1845), a w 1809 roku wybrali się Aleksander Michajłowski-Danilewski (1789–1848) i Siergiej Michałkow (1789–1843). Turgieniew jest autorem *Podróży rosyjskich studentów po Harzu (Urywki z podróży po Harzu w 1803 roku)* (zob. Turgenev 1911c:

¹ Ten krótki opis geograficzny Gór Harzu warto uzupełnić informacją o ich roli w kulturze niemieckiej: w 1777 r. miał odwiedzić je Johann Wolfgang Goethe, który następnie opisał Noc Walpurgi na górze Brocken w dramacie *Faust* (cz. I – 1808, cz. II – 1831, wyd. 1833).

289–302)². Michajłowski-Danilewski opisał swoją wyprawę w dzienniku *Podróż po Harzu w miesiącu październiku 1809 roku* (zob. Mihajlovskij-Danilevskij 1999: 64–68). Pierwszy z nich nazwał swoją podróż „dwunastodniową” (zob. Turgenev 1911c: 495 – przyp. red.)³, drugi zrelacjonował trzy dni pobytu: 13 października w Osterode, 14 października w Clausthal i 15 października na szczycie Brocken⁴.

Na wyprawę Turgieniewa rzucają światło także jego dziennik pobytu na Uniwersytecie w Getyndze z lat 1802–1804, listy do rodziców oraz korespondencja z zaprzyjaźnionym poetą Wasilijem Żukowskim (1783–1852), który – po objęciu stanowiska redaktora czasopisma „Wiestnik Jewropy” – zaproponował mu współpracę, mającą obejmować przesyłanie publikacji o tematyce niemieckiej (zob. Żukovskij 1895: 34–35)⁵. Jej rezultatem było zamieszczenie w 1808 roku *Podróży Rosjanina na Brocken w 1803 roku* (zob. Turgenev 1808: 77–93), opatrzonej inicjałami autora i będącej przeredagowaną wersją relacji z wędrówki po górach.

Podróż rosyjskich studentów po Harzu... (wraz z *Podróżą Rosjanina na Brocken...*) i *Podróż po Harzu...* reprezentują podróżopisarstwo dokumentalne, obejmujące, według definicji Janiny Kamionki-Straszakowej, „relacje »prawdziwe« z podróży rzeczywistej, opowiedziane przez jej uczestnika” (Kamionka-Straszakowa 1991: 698). Kwestię autentyczności swoich zapisków oraz potrzeby ich opracowania przed oddaniem do rąk czytelników Turgieniew poruszył w osobnej notatce, uznawanej przez badaczy za posłowie do relacji (zob. Turgenev 1911c: 302)⁶. Z punktu widzenia pokonanej przez podróżników trasy oba utwory należą do opisów podróży objazdowych, rozpoczętych i zakończonych w tym samym miejscu.

² Z tego wydania pochodzą wszystkie cytaty w niniejszym artykule (por. współczesną edycję: Turgenev (b.d.). Tu i dalej, o ile nie podano inaczej, przekład tytułów i cytatów własny – M.D. Tytuł oryginalny tego i kolejnych omawianych utworów zostały podane w bibliografii.

³ Chodzi o przypis z cytatem z listu Turgieniewa do Wasilija Żukowskiego z początku stycznia 1806 r. z Moskwy.

⁴ Relacja Michajłowskiego-Danilewskiego składa się z trzech opatrzonych takimi nagłówkami zapisków dziennych.

⁵ Chodzi o list z początku lipca 1807 r. Prośba Żukowskiego o współpracę była nieprzypadkowa: Turgieniew przebywał w Getyndze, a Żukowski, który na ziemiach niemieckich znajdzie się dopiero w 1820 r., już wtedy żywo interesował się literaturą i kulturą niemiecką, wyrastając na czołowego germanofila rosyjskiego (zob. Lebedeva/Ānuškevič 2000: 13).

⁶ Notatka jest ważna nie tylko z punktu widzenia odtwarzania etapów autorskiej pracy nad tekstem, lecz także przy określaniu celów relacji z wyprawy: Turgieniew traktował swój utwór jako materiał do „opisu statystycznego i historycznego” Harzu i pisał o „przyjemności wspomnienia” podróży, pozwalającej odbyć ją dwukrotnie – fizycznie w czasie rzeczywistym oraz psychicznie w trakcie przeglądania notatek (Turgenev 1911c: 302). Tym samym zrównał znaczenie samej podróży z rangą relacji z niej.

Relacje Michajłowskiego-Danilewskiego i przede wszystkim Turgieniewa stawały się już przedmiotem zainteresowania naukowego, ale nie tyle historyków czy kulturoznawców i literaturoznawców, ile edytorów, którzy nie podejmowali prób ich zinterpretowania i osadzenia w kontekście kulturowym oraz porównania ze sobą. Chodzi przede wszystkim o Wasilija Istrina jako wydawcę wielotomowej publikacji pod ogólnym tytułem *Archiwum braci Turgieniewów*, w której zostały zamieszczone omawiane tu relacje z wypraw po Harzu.

W literaturze naukowej wyraźnie brakuje całościowego opracowania dziejów obecności przybyszów z Rosji w Harzu i niniejszy artykuł ma za zadanie przynajmniej częściowo – w odniesieniu do tych dwóch utworów – nadrobić zaległości w tym zakresie. Wyprawy po Górach Harzu miały swoją specyfikę, która albo w ogóle nie dawała o sobie znać, albo odgrywała drugoplanową rolę w czasie wypraw po Alpach, najczęściej odwiedzanym i najszerzej opisywanym przez Rosjan łańcuchu górskim Europy. Specyfika ta polega na tym, że, po pierwsze, Harz nie stanowił głównego celu podróży zagranicznej, którym była Getynga, a pomysł wyjazdu w górskie okolice powstawał już na miejscu i był realizowany jako jedna z wielu krótkoterminowych wycieczek podmiejskich, po drugie, w wyprawach tych uczestniczyli studenci, po trzecie, okolice Harzu – obszar z bogatymi złożami mineralnymi i rozwiniętym górnictwem – wydawał się atrakcyjny nie tylko z punktu widzenia turystycznego, lecz także naukowego, ponieważ pobyt tu dawał dodatkowe możliwości zdobycia i uzupełnienia specjalistycznej wiedzy przyrodniczej i technicznej⁷.

Te trzy okoliczności sprawiają, że w odniesieniu do Turgieniewa i Michajłowskiego-Danilewskiego oraz ich współtowarzyszy bardziej zasadne niż wobec innych podróżopisarzy ich czasów wydaje się pytanie, czy wybierali się w góry

⁷ Ren i właśnie Harz stanowiły częsty cel wyjazdów rosyjskich studentów uniwersytetu w Getyndze (wśród nich znaleźli się trzej bracia Turgieniewowie – najstarszy Aleksander oraz Nikołaj i Siergiej), mających w swoim programie kształcenia osobne seminarium poświęcone podróżom, prowadzone przez Augusta Ludwiga Schlözera, oraz opracowania naukowe z tego zakresu, uwzględniające również wiadomości o Harzu, jak książka Christopha Meinera *Kleinere Länder- und Reisebeschreibungen*, wydana w Berlinie w 1791 r. (zob. Koreneva/Larionova 2021). Meiners doczekał się wzmianki w *Podróży rosyjskich studentów po Harzu...* (zob. Turgenev 1911c: 296), a o Schlözerze Turgieniew wspominał w „dzienniku getyńskim” (zob. Turgenev 1911a: 180). Z wyliczeń Jefima Tarasowa wynika, że w pierwszych latach XIX w. w Getyndze studiowało 289 przybyszów z Rosji, wśród których poza rodowitymi Rosjanami znajdowali się Niemcy z obszarów nadbałtyckich oraz osoby innej niż rosyjska narodowości (Tarasov 1914: 197; por. Istrin 1910: 80–144). Aleksander Turgieniew studiował w Getyndze nauki historyczne i polityczne, Aleksander Michajłowski-Danilewski słuchał wykładów z różnych dyscyplin. W przyszłości obaj zapiszą się w dziejach nauki rosyjskiej jako historycy (drugi z nich – jako historyk wojskowości; zob. *Voennaâ ènciklopediâ ...* 1914: 357–358).

dla przyjemności, czy raczej po to, aby wynieść z wyprawy jakąś korzyść? Albo inaczej: czy chodziło im o wrażenia estetyczne, czy może o miłe spędzenie czasu? czy też za priorytet uznawali pogłębienie znajomości świata, a jeśli tak, to czy ważniejsze było dla nich wzbogacenie wiedzy ogólnej, czy raczej zdobycie specjalistycznej wiedzy inżynierskiej?

Celem niniejszego artykułu jest odtworzenie przebiegu wypraw rosyjskich studentów po Harzu oraz powodów wyruszenia w drogę, a także sposobu postrzegania przez nich składników otaczającego świata. W przybliżeniu postawionego celu i przyjętej metodologii mogą pomóc słowa badaczki podróżopisarstwa Marii Jolanty Olszewskiej: „ponieważ dominujące w podróżowaniu znaczenie odgrywa ciekawość poznania i zrozumienia świata, dlatego postawa autora tekstu podróżniczego wobec poznawanej rzeczywistości okazuje się pokrewna postawie hermeneutycznej” (Olszewska 2017: 16).

Do słów kluczowych obu omawianych relacji należą „przyjemność” i „pożytek”. Szczególnie często posługiwał się nimi Turgieniew, zarówno wtedy, gdy zastanawiał się nad sensem całej wyprawy, jak i kiedy ją oceniał, formułując niebudzące wątpliwości opinie: „Pragnąłem także wypróbować siebie: czy mogę podróżować z pożytkiem? Chciałem nauczyć się patrzeć bardziej uważnie na wszystko, co mnie otacza, i nie pomijać niczego godnego uwagi” (Turgenev 1911c: 289); „Wszystko to pozostanie jednym z najprzyjemniejszych wspomnień mojego życia akademickiego” (Turgenev 1911c: 290). Przed przystąpieniem do odtworzenia celów i przebiegu wypraw po Harzu należy jeszcze wprowadzić i zdefiniować termin „literatura górską”. Za Tomaszem Stępiem można przyjąć ogólnie, że oznacza on „piśmiennictwo dotyczące różnych aspektów przestrzeni górskiej, zróżnicowane funkcjonalnie [...], problemowo [...] i geograficznie” (Stępień 2012: 88). Warto mieć świadomość, że zakorzenił się on w literaturze naukowej później niż mający od niego węższy zakres semantyczny termin „literatura alpejska” (to tak, jakby zasada *pars pro toto* przygotowała grunt pod *totum pro parte*), zaproponowany przez Claire Éliane Engel (zob. Engel 1930), która, jak wyraził się Jacek Kolbuszewski, „jako pierwsza dostrzegła [...] celowość wyodrębniania literackich form reagowania na góry z [...] obszaru »odczuwania natury«” (Kolbuszewski 2020: 13).

2. Relacja Turgieniewa

W październiku 1803 roku Turgieniew pisał w liście do przebywających w kraju rodziców: „Podróżowałem po Harzu, widziałem wiele pouczającego, czego z książek nie można się nauczyć. Towarzyszyły mi smutne uczucia, ale nowość otoczenia często [...] nie dawała im się nasilić” (Turgenev 1911b: 113). Myśl o podróży jako paśmie nowych doświadczeń i wrażeń pisarz powtórzył w obszernej przedmowie do *Podróży rosyjskich studentów po Harzu...*⁸, pomyślanej jako wykład filozofii podróżowania. Turgieniew deklarował się jako przeciwnik wyjazdów typu *grand tour* (terminem tym nie posłużył się, ale zastąpił go innym – *faire le tour de l’Europe*, oznaczającym „zwiedzanie Europy”; Turgenev 1911c: 289), których wadą była powierzchowność i bezrefleksyjność oglądu świata i kontaktów z ludźmi, związana z szybkim i męczącym przemieszczaniem się po dużych obszarach. Warunkiem udanej podróży jest, jego zdaniem, cierpliwe pokonywanie trudności oraz przede wszystkim wydostanie się spod kurateli „oszustów o wyglądzie uprzejmych Cyceronów” (Turgenev 1911c: 289–290), skutecznie uniemożliwiających – przez swoją „zawodową” namolność i chciwość – zaspokojenie wszystkich potrzeb intelektualnych i emocjonalnych. Pisząc o podróżach zagranicznych, Turgieniew nie zapominał jednak o Rosji, wychodził bowiem z założenia, że „obcy kraj nauczy kochać swoją ojczyznę” (Turgenev 1911c: 290).

Ostatni postulat doczekał się realizacji już na samym początku relacji, przybierając postać porównania miejscowych włościan z rosyjskimi. Wypadło ono na korzyść pierwszych: oddani pracy, powściągliwi chłopci z Harzu zostali przeciwstawieni podatnym na nałogi i nieskorym do wywiązywania się z obowiązków chłopom rosyjskim, o mentalności niewolników i takimż statusie prawnym. Pretekstem do podjęcia tego tematu był widok alkoholu spożywanego przez niemieckich chłopów: o ile jednak oni pili wino dla rozrywki, o tyle chłopci rosyjscy pili – bynajmniej nie wino, lecz wódkę – „z rozpacz” (Turgenev 1911c: 291). Ten właśnie passus *Podróży rosyjskich studentów po Harzu...* miał na myśli Turgieniew, gdy pisał do Żukowskiego o przewidywanych kłopotach z cenzurą (Turgenev 1911c: 495 – przyp. red.). Pozostałe wzmianki o Rosji nie mają już ostrej wymowy społecznej.

Wypowiedzi teoretycznych o podróży i podróżnikach jest w relacji Turgieniewa więcej. Jedną z nich wypełnia próba zaliczenia siebie do któregoś z typów podróżnika: odwołując się do podziału zaproponowanego przez Laurence’a Sterna w głosnej

⁸ Przedmowę – podobnie jak posłowie – Wasilij Istrin potraktował jako osobną całość, dodaną przez Turgieniewa w trakcie opracowywania szkicu, i dlatego wyłączył ją w swoim wydaniu z tekstu głównego i umieścił w prepiisie.

w całej Europie *Podróży sentymentalnej przez Francję i Włochy* (*A Sentimental Journey Through France and Italy*, 1768) (zob. Sterne 1973: 13–14), Turgieniew nazwał siebie „podróżnym z ciekawości” (Turgenev 1911c: 291). Skoro przywoływał klasyfikację wojażerów Sterne’a, musiał znać także sąsiadujące z nią przekorne stwierdzenie, że chociaż „wiedzę i postęp zdobywa się żeglując i jeżdżąc pocztą w tym celu”, to „czy będzie to jednak pożyteczna wiedza i rzeczywisty postęp, [...] niepewne jest jak loteria” (Sterne 1973: 15). Przyczyn tego, że podróż nie musi poszerzać wiedzy, Turgieniew dopatrywał się w postawie samych podróżujących, skupionych bardziej na sobie samych niż na otaczającym świecie. O tym właśnie traktuje druga „odsłona” wykładu filozofii podróżowania w *Podróży rosyjskich studentów po Harzu...*:

Oto wada dużej części podróżników: zawsze lubią w swoich dziełach zajmować się sobą niż swoim przedmiotem opisu; jak gdyby czytelnik musiał wiedzieć, gdzie autor znalazł dobry obiad, spokojny nocleg, gdzie spojrzała na niego czule pastuszka albo nawet... Nie chcę być jednak recenzentem, powiem tylko, że nie rozumiem, jak mogą oni otwierać się przed czytelnikami i zajmować albo sobą, albo innymi głupstwami tam, gdzie, jak się wydaje, sama natura i wydarzenia, których była ona świadkiem, wymagają całkowitej uwagi podróżnika. (Turgenev 1911c: 293)

Wyprawa po Górach Harzu, będąca jedną z wycieczek organizowanych przez Turgieniewa z Getyngi, prowadziła przez Osterode, Lerbach, Clausthal i Zellerfeld⁹ oraz Goslar. Na trasie, pokonywanej – często we mgle bądź w deszczu – pieszo lub powozem i przerywanej krótkim odpoczynkiem w gospodach, znalazły się szczyty Brocken oraz Rammelsberg, na którego stoku położona była kopalnia rudy miedzi, cynku, srebra i ołowiu. Mijane okolice autor opisywał z trzech perspektyw: historycznej, geograficzno-przyrodniczej i społeczno-gospodarczej.

Po pierwsze więc, w gęstych lasach Harzu przybysz z Rosji zauważał ślady przeszłości i wierzeń germańskich. Okolice te, których dawność symbolizuje Irminsul (słup Irmina), miejsce odprawiania obrzędów starogermańskich, uznawał za interesujące nie tylko dla historyków, lecz także – ze względu na dawność i złożoność procesów, którym podlegała tu ziemia – geologów: „Sama ziemia wydaje się tutaj kilka tysięcy lat starsza od tej, którą widzimy w miejscach równinnych, i wszystkie okolice górskie zdają się być ruinami starożytnego świata” (Turgenev 1911c: 291).

⁹ Obecnie jest to miasto uzdrowiskowe Clausthal-Zellerfeld. Turgieniew odnotował ich niewielkie oddalenie od siebie i z tego powodu był skłonny traktować je jako jedno miasto, ale jednocześnie miał świadomość przynależności obu miasteczek do różnych władców.

Dwie następne perspektywy zdominowały zakończenie relacji Turgieniewa, pomyślanej jako pochwała jedności człowieka i przyrody w twórczym i użytecznym przekształcaniu świata:

Trzeba podróżować po Harzu, żeby podziwiać dzieła natury i sztuki, zachwycać się nie tylko naturalnymi skarbami gór, ale także ogromnymi maszynami, zbudowanymi przez rękę człowieka w głębokich przepaściach. [...] Czegóż nie jest zdolny wytworzyć człowiek, sam z siebie istota słaba, ale w połączeniu z innymi wszechmocna? (Turgenev 1911c: 301–302)

Do słów kluczowych opisu Harzu w relacji Turgieniewa należy harmonia, rozumiana jako ład i zgodność wszystkich składników przestrzeni: wiekowości geologicznej towarzyszy dawność cywilizacyjna, z surowością krajobrazu idzie w parze prostota obyczajów ludności.

Podróżnik skupił się nie tyle na pokonywaniu odległości między poszczególnymi miejscami i zdobywaniu szczytów, ile na opuszczaniu się do coraz niższych pokładów kopalń Dorothea i Caroline. Wędrówka po Harzu polegała więc, paradoksalnie, na kierowaniu się nie w górę, lecz w dół, nie na szczyty ziemi, ale pod jej powierzchnię. Albo inaczej: perspektywa wertykalna przeważała nad horyzontalną, a w ramach pierwszej kluczowe miejsce zajmowała część podziemna, kojarzona przez nieobeznanego z nią podróżnika z umieraniem i piekłem. Mamy do czynienia tu z obrazowaniem funeralnym i infernalnym. W Górach Harzu dawał o sobie znać jeszcze jeden paradoks: poszczególne wzniesienia stopniowo osiągały kulminację na szczycie Brocken, ale jednocześnie kopuła Brocken miała płaskie sklepienie.

W *Podróży rosyjskich studentów po Harzu...* znajdujemy dwa sposoby opisu hut i kopalń, stanowiących przestrzeń industrialną wprowadzoną przez człowieka w przestrzeń naturalną. Jeden to właśnie sięganie po powszechnie znane odwołania do kultury europejskiej: starożytną formułę (wykorzystywaną do wyjaśnienia natury filozofii) „commentatio mortis” (Turgenev 1911c: 296)¹⁰, greckiego mitu o Radamantysie (jednym z trzech sędziów w Hadesie) (zob. Turgenev 1911c: 298), oraz poematu Johna Milтона *Raj utracony* (*Paradise Lost*, 1667) (zob. Turgenev 1911c: 301). Przykłady można mnożyć. Aby opisać tryb dnia miejscowych robotników, albo zajętych pracą, albo odpoczywających po niej¹¹, Turgieniew powoływał

¹⁰ Łac. Commentatio mortis – rozmyślanie o śmierci. Por. „W *Fedonie* na przykład Sokrates stwierdza, że filozofowie nie zajmują się niczym innym, jak ćwiczeniem w śmierci μελέτη θανάτου, co Cyceron przetłumaczył później przez *commentatio mortis*, ale także *meditatio*. [...] Warto może odnotować także użycie zdania *meditatio mortis* u Seneki” (Domański (2021)).

¹¹ O zajęciach i odpoczynku mieszkańców Harzu Turgieniew wspominał także w swoim dzienniku. Ten fragment „dziennika getyńskiego” rzuca światło na podróż do Harzu *à rebours*,

się na rzymskiego boga ognia i rzemiosł metalurgicznych Wulkana i greckiego boga marzeń sennych Morfeusza (zob. Turgenev 1911c: 294). Robotnicy przypominali mu Herkulesów, a zwiedzający kopalnie mogli zablądzić bez „nici Ariadny” (Turgenev 1911c: 301). Drugim sposobem jest zapis tego, co podróżnik usłyszał od górników i przewodników (rekrutujących się w większości spośród byłych górników) po hutach i kopalniach. Metaforyczny język poetycki sąsiadował zatem – w różnych proporcjach – ze specjalistyczną leksyką techniczną¹², wprowadzaną czasem bez przekładu z języka niemieckiego na rosyjski.

Wprawdzie na początku Turgieniew przestrzegał przed wynajmowaniem przewodników, potem jednak musiał skorzystać z ich usług. O ile bowiem w góry te wybierał się z całkiem pokaźnym zasobem wiadomości historycznych, o tyle wiedzy z zakresu geologii czy inżynierii górniczej nie posiadał prawie wcale, do czego zresztą wprost przyznawał się w swojej relacji:

Nie widziałem naszych rosyjskich zakładów górniczych i dlatego nie mogę porównać ich z miejscowymi. Moi rosyjscy czytelnicy nie będą robić mi wyrzutów z powodu nieznamości swojej własnej ojczyzny i mieszkańcy szczęśliwych brzegów Moskwy oraz Wołgi wybaczą mi to, że nie miałem dotąd okazji przebywać w dalekiej Syberii i zadziwić się o wiele bogatszymi jej skarbami podziemnymi. Z czasem [...] zobaczę tę najciekawszą i okazałą część niezmierzonej mojej ojczyzny. Wtedy, o ile jest to możliwe, porównam Syberię z Harzem pod względem ich zasobów mineralnych. (Turgenev 1911c: 294)

Pokazano nam całą procedurę, którą przyjąłem do wiadomości na tyle, na ile pozwalała moja ograniczona wiedza o mineralogii i sztuce górniczej. Wiele zawdzięczam przewodnikom, rozmowom z nadzorcami poszczególnych zakładów, nawet samym robotnikom. (Turgenev 1911c: 295)

Autor stawał się więc pośrednikiem w przekazywaniu fachowej wiedzy o górach oraz ich eksploatacji, mającej długą tradycję, z którą Rosjanie dopiero zaczynali się zapoznawać.

Powodów rozwoju hutnictwa i górnictwa doszukiwał się w chęci zysku, przytaczając w tym kontekście słowa z *Eneidy* Wergiliusza *Auri sacra fames* („Przekłęty

ponieważ tym razem to nie rosyjski student szukał okazji do poznania górników, ale przypadkowo trafił na koncert tradycyjnych pieśni górniczych. Wysłuchanie koncertu stało się punktem wyjścia do porównania losu niemieckich górników i rosyjskich żołnierzy, wypadającego na korzyść drugich: jedni i drudzy stoją w obliczu śmierci, ale polegli żołnierze mogą liczyć przynajmniej na współczucie (zob. Turgenev 1911a: 212–213).

¹² Np. sztolnia (niem. *Stollen*) (Тургенев 1911c: 301). Autor przywołał także tradycyjne górnicze pozdrowienie „Glück auf!” (Turgenev 1911c: 298).

głód złota”) (zob. (Turgenev 1911c: 298, por. Wergiliusz 1981: 71). Osoby zatrudnione przy wydobywaniu i obróbce surowców naturalnych, wśród których liczną grupę stanowiły dzieci, wykonywały niebezpieczną pracę, za którą – poza wynagrodzeniem, w opinii wojażera nieadekwatnym do wysiłku – władze odpłacały szczególnymi przywilejami, w tym przydziałami zboża, częściowo sprowadzanego zresztą z Rosji. Rolnictwo było tutaj drugim zajęciem ludność, ale z racji specyfiki przestrzennej i klimatycznej jego główną gałęzią była nie uprawa zbóż, ale hodowla bydła, słynącego na całych ziemiach niemieckich.

W *Podróży rosyjskich studentów po Harzu...* na próżno szukać bogatych opisów pejzażu. Widząc, że nie radzili sobie z nimi także autorzy innych relacji z podróży po Harzu, Turgieniew wolał poprzestać na pytaniu retorycznym: „Kto jest w stanie żywo opisać piękne miejsca, które mijaliśmy?” (Turgenev 1911c: 293). Przyroda jest dla niego źródłem wrażeń estetycznych, Autor świadomie nie dzielił się jednak nimi z czytelnikami. Jeśli w ogóle znajdujemy w utworze wzmianki o krajobrazie i wspinaczkach na szczyty, to sprowadzają się one do ogólnikowych – mogących odnosić się do dowolnego obszaru górskiego – stwierdzeń, jak to, które dotyczyło okolic Osterode: „...wspaniały widok, który roztoczył się przed nami, gdy weszliśmy na [...] szczyty i zobaczyliśmy pod naszymi nogami miasta i wsie, rozproszone w wąskich dolinach i otoczone stromymi urwiskami!” (Turgenev 1911c: 293) Dobra organizacja pracy, sprawiająca, że każdy pracownik – nawet w sytuacji zagrożenia – wie, co i w jakiej kolejności do niego należy, oraz symetryczny charakter ukształtowania przestrzennego, zarówno środowiska naturalnego, jak i obszarów zagospodarowanych przez człowieka, są traktowane przez pisarza jako kolejne świadectwa harmonii panującej w Harzu.

3. Relacja Michajłowskiego-Danilewskiego

O ile twórca *Podróży rosyjskich studentów po Harzu...* cenił unikatowość doświadczenia podróżniczego, umiejętność dokonywania własnych wyborów, o tyle Michajłowski-Danilewski skłaniał się raczej ku podążaniu utartymi szlakami (w dosłownym i przenośnym znaczeniu tego słowa). Nieprzypadkowo pierwsze zdanie jego relacji z wyprawy po górach Harz brzmiało: „Studenci getyńscy mają zwyczaj raz albo dwa razy w czasie pobytu na uniwersytecie znaleźć się w Harzu...” (Michajlovskij-Danilevskij 1999: 64). Wyprawa Michajłowskiego-Danilewskiego i Michałkowa miała realizować dwa cele: „Wraz z moim rodakiem [...] postanowiłem odbyć [...] wędrowkę, żeby obejrzeć uroki przyrody Harzu i mieć wyobrażenie o miejsco-

wych pracach górniczych” (Mihajlovskij-Danilevskij 1999: 64). Podróżopisarz nie wspominał tu wprawdzie o zainteresowaniu historią ziem niemieckich, ale i ta tematyka wyraźnie wybrzmiała w *Podróż po Harzu...* Ramy chronologiczne wydarzeń, które autor uwzględnił, obejmują okres od Arminiusza (Hermann), wodza germańskiego plemienia Cherusków, zwycięzcy nad Rzymianami w bitwie w Lesie Teutoburskim w 9 roku n.e., przez lata świetności rodu Wernigerode, do niekorzystnego dla Prus pokoju w Tylży w 1807 roku.

Michajłowski-Danilewski widział w sobie i swoim kompanie także wojażerów-filozofów z „kilkoma talarami w kieszeni i kijem w rękę” (Mihajlovskij-Danilevskij 1999: 64), mając na myśli tu jednak nie tyle zdolności refleksyjne, ile niezamożność i nieprzywiązywanie wagi do wygod życia. Niewykluczone, że dostrzegł w nich też spadkobierców perypatetyków, członków szkoły filozoficznej założonej przez Arystotelesa w Atenach, w której nauka odbywała się w czasie spacerów po okolicy.

Drugi cel podróży wymieniony przez Michajłowskiego-Danilewskiego wydaje się bliższy jego współtowarzyszowi, którego charakteryzował on jako wytrawnego mineraloga, z podekscytowaniem podnoszącego każdy kamień (sam autor relacji wolał zbieranie owoców leśnych, która to czynność przypominała mu pobyt w Rosji) i z niecierpliwością czekającego na zwiedzanie kopalni. Podobnie jak Turgieniew skierowali oni kroki do kopalni Dorothea (nie ma mowy natomiast o kopalni Caroline). Opuszczaniu się na kolejne pokłady kopalni Michajłowski-Danilewski poświęcał znacznie więcej uwagi niż wspinaczkom na szczyty. Opis przestrzeni nad ziemią i pod nią – perspektywa wertykalna zdominowała widzenie świata także tego autora – opiera się na przeciwstawieniu nie tylko góry i dołu, ale przede wszystkim światła i mroku, ciepła i chłodu oraz suchości i wilgoci. Z prawdziwą ulgą autor witał światło dzienne po wyjściu na powierzchnię, a sam pobyt w kopalni – trwający zaledwie kilka godzin – wydał się mu wiecznością. Warunki pogodowe panujące w Harzu – tutejsze wieczne mgły – zdają się jednak niwelować wszelkie kontrasty, świat nie ma wyrazistych kolorów i tonie w półtonach.

Mimo iż zainteresowania geologiczne i techniczne wykazywał bardziej jego towarzysz niż on sam, Michajłowski-Danilewski skrupulatnie zrelacjonował nie tylko zwiedzanie hut oraz kopalni, baczną uwagę zwracając w tych drugich miejscach na pokonywane odległości i sposób przemieszczania się, lecz także opisał oprzyrządowanie i procesy technologiczne. Pobyt w Harzu nie uczynił go fachowcem w dziedzinach metalurgii i górnictwa, ale na pewno mu je przybliżył: „Trzeba znać metalurgię, żeby zrozumieć, co się dzieje. [...] Zdobyłem trochę nowych wiadomości” (Mihajlovskij-Danilevskij 1999: 65). Podobnie jak Turgieniew również i on odbył oraz opisał podróże „do wnętrza ziemi” (por. *Literackie*

podróże... 2020). Porównując je jednak z realizującymi podobny cel (choć dużo wcześniej i w innych miejscach niż Harz) wyprawami Aleksandra, Pawła i Piotra Demidowów, nie sposób nie dostrzec różnicy między nimi: o ile Turgieniew i Michajłowski-Danilewski poszerzali horyzonty intelektualne, o tyle bracia Demidowowie, synowie bogatego właściciela zakładów z branży metalurgicznej i górniczej, zdobywali wiedzę specjalistyczną, przydatną w rodzinnych przedsiębiorstwach (zob. Dąbrowska 2014: 59–71).

Michajłowski-Danilewski i Michałkow dokonywali oglądu okolicy (albo przynajmniej podejmowali próby w tym zakresie, często nieskuteczne ze względu na brak widoczności) z różnych miejsc i wysokości: góry widzieli z okien domów gościnnych w Osterode i Clausthal, ze szczytu próbowali ujrzeć Getyngę i Kassel, Magdeburg i koryto Łaby. Lokalne budownictwo podrózpisarz uznał za unikatowe na ziemiach niemieckich (drewniana zabudowa w Clausthal nie ma odpowiedników w innych miastach, co zauważył też Turgieniew). Walory krajobrazowe Harzu cenił on jednak niżej niż Szwajcarii, o czym szeroko pisał w zakończeniu swojej relacji:

Niczego tam nie widziałem oprócz gór porośniętych lasem świerkowym. [...] Nie ma nigdzie wodospadów, nawet dla strumyczków wykonano drewniane skrzynki, do których ścieka woda. I nawet najmniejsze uroki przyrody są zamknięte w granicach, w których całkowicie tracą swoją wartość. A o miejscach widokowych, pięknych jeziorach, wspaniałej przyrodzie, której widok jest tak przyjemny w ojczyźnie [Wilhelma – M.D.] Tella, tutaj nie można nawet myśleć. (Michajłowski-Danilewski 1999: 66)

4. Zakończenie

Najobszerniejszą odpowiedź na pytanie, czy i dlaczego podróż po Harzu była przyjemna i pożyteczna, udzielił nie któryś z dwóch wymienionych wyżej autorów, ale brat pierwszego z nich, Nikołaj Turgieniew, w liście do tegoż z Getyngi z 20 maja (1 czerwca) 1809 roku:

Minął już tydzień [...], odkąd wróciłem z Harzu. Podróż ta była dla mnie przyjemna i pożyteczna. Pożyteczna dlatego, że udało mi się zobaczyć zakłady górnicze, bicie monet i inne rzeczy. A przyjemna – czyż można wyliczyć wszystkie przyjemności podróży po takich pięknych miejscach, jak Harz? Czy można wyrazić te uczucia, których doznawałem na widok Brocken, kiedy po raz pierwszy w życiu patrzyłem na nieograniczoną przestrzeń wokół mnie, na niezliczone miasta i wioski leżące przed

moimi oczami, i na gęste obłoki, które wędrowały poniżej tego miejsca, w którym stałem? (Turgenev 1911: 366)¹³

Odpowiedź na pytanie o pożytki wynikające z wyprawy wydają się autorowi oczywiste, dlatego niemal nie podejmuje on próby ich wyjaśniania, ograniczając się do dwóch argumentów oraz opatrzenia ich stwierdzeniem „i inne”. Na drugie pytanie Nikołaj Turgieniew nie udzielił odpowiedzi, posłużył się jedynie serią pytań retorycznych. Warto przypomnieć, że tak samo – jakby świadomie odkładając pióro – wypowiedział się wcześniej o walorach pejzażowych Harzu jego brat Aleksander. W odróżnieniu od braci Turgieniewów Michajłowski-Danilewski poświęcał miejscowym widokom mniej uwagi i odnosił się do nich z umiarkowanym entuzjazmem.

Mimo tej różnicy zarówno autor *Podróży rosyjskich studentów po Harzu...*, jak i twórca *Podróży po Harzu...* mogliby podpisać się pod przytoczonymi słowami Nikołaja Turgieniewa. Przyjemne było dla obu samo obcowanie z nowymi miejscami. Pożyteczność, którą wysuwali na plan pierwszy, łączyli z wymiarem poznawczym. Żaden z nich nie odbywał studiów o profilu inżynierskim, wiedza na temat wydobywania i przeróbki złóż naturalnych stanowiła dla nich uzupełnienie kursu uniwersyteckiego, dawała możliwość poszerzenia horyzontów myślowych.

Obie omówione relacje wyrosły, jeśli posłużyć się określeniami Jacka Kolbuszewskiego, z „oświeceniowego racjonalizmu i pędu do naukowego poznania ontologii gór” (Kolbuszewski 2020: 19) albo, inaczej, „sjentystycznej tradycji oświeceniowych wypraw o charakterze zdobywczo-poznawczym” (Kolbuszewski 1991: 326). Cechujące obydwu podróżopisarzy dążenie do wertykalizacji gór, ujmowania ich w kategoriach estetycznych wzniosłości i grozy oraz eksponowanie mglistości wykazywało już powiązania z obrazowaniem preromantycznym i romantycznym. *Podróż rosyjskich studentów po Harzu...* i *Podróż po Harzu...* powstały zatem na styku epok i łączyły charakterystyczne dla nich sposoby pisania o górach: fachowy, oparty na leksyce specjalistycznej (wcześniej prawie nieznaney Rosjanom), oraz poetycki, wspierany odwołaniami do rozpoznawalnych tekstów kultury.

Podróż rosyjskich studentów po Harzu... i *Podróż po Harzu...* mają więcej podobieństw niż różnic. Ich autorzy odwiedzili góry w podobnym wieku (jako

¹³ Dalszą część listu wypełniło porównanie tego, co widział autor listu i jego adresat, pojawiło się w niej także zestawienie Harzu i Syberii. O tym, że pobyt na ziemiach niemieckich skłaniał do refleksji nad Syberią, świadczy również „dziennik getyński” Aleksandra Turgieniewa (zob. Turgenev 1911a: 246).

dwudziestolatkowie), czasie (pierwsze dziesięciolecie XIX stulecia) i okolicznościach (w wolnym czasie od zajęć uniwersyteckich w Getyndze). Przemierzali i opisali podobną trasę, w której centrum znalazły się miasta Osterode i Clausthal oraz szczyt Brocken, odnotowali te same zjawiska pogodowe oraz przyrodnicze (mgła, deficyt wody przy jednoczesnych dużych opadach deszczu i śniegu) i rozwiązania urbanistyczne oraz techniczne (drewniana zabudowa w Clausthal, oświetlenie w kopalniach). Obie relacje stanowią świadectwa autopsyjnego doświadczenia gór i interakcji między człowiekiem a górami, obejmującej zarówno przybyszów z zewnątrz, jak i miejscową ludność. *Podróż po Harzu...* Michajłowskiego-Danilewskiego stanowi jak gdyby skróconą – pozbawioną cech traktatu z zakresu nauk społecznych oraz filozofii przyrody, ale zawierającą rozważania teoretyczne na temat podróży i podróżników – wersję Turgieniewowskiej *Podróży rosyjskich studentów po Harzu...* (jako jej „miniatura” jawi się zaś list Nikołaja Turgieniewa, z tą wszakże istotną różnicą, że o ile w odniesieniu do *Podróży po Harzu...* nie dysponujemy dowodami na związek genetyczny z *Podróżą rosyjskich studentów po Harzu...* czy przynajmniej *Podróżą Rosjanina na Brocken...*, o tyle w przypadku listu jest on oczywisty do tego stopnia, że można uznać go za „esencję” i ciąg dalszy relacji Aleksandra Turgieniewa).

Obie relacje są świadectwami nie tylko samych podróży, w których „opis konstytuujący przestrzeń [...] ma ściśle przylegać do realnej przestrzeni orograficznej” (Stępień 2012: 93), lecz także głębokiej świadomości tego, czym jest dla danej osoby podróżowanie i jakimi cechami – bardziej psychicznymi i intelektualnymi niż fizycznymi – powinna się ona odznaczać. Warto przywołać w tym kontekście komentarz Kolbuszewskiego do zaproponowanego przez Sterne’a „katalogu” wojażerów, przywołanego w *Podróży rosyjskich studentów po Harzu...* Turgieniewa:

Każda „klasa podróżnych” [...] odróżnia się [...] pewnymi formami zachowań w podróży i pewnymi sposobami reagowania na otoczenie. Więcej nawet: o przynależności do danej grupy przesądza umiejętność należytego wypełnienia obranej roli, co z kolei zwiększa znaczenie literatury podróżniczej jako pewnego rodzaju instruktażu (Kolbuszewski 1985: 38).

Relacje Turgieniewa i Michajłowskiego-Danilewskiego wyraźnie wskazują na rosnące zainteresowanie potencjałem przyrodniczym i gospodarczym oraz specyfiką historyczną, obyczajową i społeczną regionów podgórskich oraz górskich (w szczególności położonych na Syberii, o której wielokrotnie wspominali dwaj bracia Turgieniewowie), są krokiem na drodze do oswojenia przestrzeni, z którą nieczęsto – o wiele rzadziej niż z bezkresnymi nizinami – Rosjanie mieli możliwość obcować.

Bibliografia

Literatura podmiotu

- Mihajlovskij-Danilevskij, A.I. (1999), *Putešestvie po Garcu v oktâbre mesâce 1809 goda*. W: Sapožnikova, A.I. (red.), *Rossijskij Arhiv. Istoriâ Otečestva vsvidetel'stvah i dokumentah XVIII–XX vv.* T. 9. Moskva: Rossijskij Arhiv: 64–68 [Михайловский-Данилевский, А.И. (1999), *Путешествие по Гарцу в октябре месяце 1809 года*. В: Сапожникова, А.И. (ред.), *Российский Архив. История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.* Т. 9. Москва: Российский Архив: 64–68].
- Turgenev, A.I. [A. Т...v"] (1808), *Putešestvie russkogo na Broken*. Vestnik Evropy 22 (noâbr'): 77–93 [Тургенев, А.И. [А. Т...въ] (1808), *Путешествие русского на Брокен*. Вестник Европы 22 (ноябрь): 77–93].
- Turgenev, A.I. (1911a), *Gettingenskij dnevnik*. W: Istrin, V.M. (red.), *Pis'ma i dnevnik Aleksandra Ivanoviča Turgeneva Gettingenskogo perioda (1802–1804 gg.) i pis'ma ego k A.S. Kajsarovu i brat'âm v Gettingen 1805–1811 gg.* („Arhiv brat'ev Turgenevyh”. Т. 2). Sankt-Petersburg: Imperatorskaâ Akademiâ nauk: 175–260 [Тургенев, А.И. (1911a), *Геттингенский дневник*. В: Истрин, В.М. (ред.), *Письма и дневник Александра Ивановича Тургенева Геттингенского периода (1802–1804 гг.) и письма его к А.С. Кайсарову и братьям в Геттинген 1805–1811 гг.* („Архив братьев Тургеновых”. Т. 2). Санкт-Петербург: Императорская Академия наук: 175–260].
- Turgenev, A.I. (1911b), *Pis'ma k roditelâm*. W: Istrin, V.M. (red.), *Pis'ma i dnevnik Aleksandra Ivanoviča Turgeneva Gettingenskogo perioda (1802–1804 gg.) i pis'ma ego k A.S. Kajsarovu i brat'âm v Gettingen 1805–1811 gg.* („Arhiv brat'ev Turgenevyh”. Т. 2). Sankt-Petersburg: Imperatorskaâ Akademiâ nauk: 1–174 [Тургенев, А.И. (1911b), *Письма к родителям*. В: Истрин, В.М. (ред.), *Письма и дневник Александра Ивановича Тургенева Геттингенского периода (1802–1804 гг.) и письма его к А.С. Кайсарову и братьям в Геттинген 1805–1811 гг.* („Архив братьев Тургеновых”. Т. 2). Санкт-Петербург: Императорская Академия наук: 1–174].
- Turgenev, A.I. (1911c), *Putešestvie russkikh studentov po Garcu. (Otryvok putešestviâ po Garcu v 1803 godu)*. W: Istrin, V.M. (red.), *Pis'ma i dnevnik Aleksandra Ivanoviča Turgeneva Gettingenskogo perioda (1802–1804 gg.) i pis'ma ego k A.S. Kajsarovu i brat'âm v Gettingen 1805–1811 gg.* („Arhiv brat'ev Turgenevyh”. Т. 2). Sankt-Petersburg: Imperatorskaâ Akademiâ nauk: 289–302 [Тургенев, А.И. (1911c), *Путешествие русских студентов по Гарцу. (Отрывок путешествия по Гарцу в 1803 году)*. В: Истрин, В.М. (ред.), *Письма и дневник Александра Ивановича Тургенева Геттингенского периода (1802–1804 гг.) и письма его к А.С. Кайсарову и братьям в Геттинген 1805–1811 гг.* („Архив братьев Тургеновых”. Т. 2). Санкт-Петербург: Императорская Академия наук: 289–302].
- Turgenev, A.I. (b.d.), *Putešestvie russkikh studentov po Garcu. (Otryvok putešestviâ po Garcu v 1803 godu)* [Тургенев, А.И. (б.д.), *Путешествие русских студентов по Гарцу. (Отрывок путешествия по Гарцу в 1803 году)*]. http://az.lib.ru/t/turgenev_a_i/text_1803_gartz.shtml [dostęp: 18.08.2025].
- Turgenev, N.I. (1911), *Pis'ma k bratu A.I. Turgenevu i k materi E.S. Turgenevoj*. W: Tarasov, E.I. (red.), *Dnevniki i pis'ma Nikolaâ Ivanoviča Turgeneva za 1806–1811 gody* („Arhiv brat'ev Turgenevyh”. Т. 1). Sankt-Peterburg: Imperatorskaâ Akademiâ nauk [Тургенев, Н.И. (1911), *Письма к брату А.И. Тургенову и к матери Е.С. Тургеновой*. В: Тарасов, Е.И. (ред.), *Дневники и письма Николая Ивановича Тургенева за 1806–1811 годы* („Архив братьев Тургеновых”. Т. 1). Санкт-Петербург: Императорская Академия наук].
- Žukovskij, V.A. (1985), *Pis'ma k Aleksandru Turgenevu*. Moskva: Russkij arhiv [Жуковский, В.А. (1985), *Письма к Александру Тургенову*. Москва: Русский архив].

Literatura przedmiotu

- Dąbrowska, M. (2014), *Tożsamość w podróży. Bracia Demidowowie w Europie Zachodniej (1751–1761)*. W: Rażny, A. (red.), *Tożsamość, indywidualizm, wspólnotowość*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego: 59–71.
- Domański, J. (2021), *Antyczny ideal filozofii*. Teologia Polityczna (2 marca). <https://teologiapolityczna.pl/juliusz-domanski-antyczny-ideal-filozofii> [dostęp: 24.08.2025].
- Engel, C.É. (1930), *La littérature alpestre en France et en Angleterre aus XVIIIe et XIXe siècles*. Chambéry: Librairie Dardel.
- Istrin, V. (1910), *Russkie studenty v Gettingene v 1802–1804 gg. (Po materialam arhiva brat'ev Turgenevykh)*. *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveteńiâ (novaâ seriâ) XXVIII (iül')*: 80–144 [Истрин, В. (1910), *Русские студенты в Геттингене в 1802–1804 гг. (По материалам архива братьев Тургеневых)*. *Журнал Министерства Народного Просвещения (новая серия) XXVIII (июль)*: 80–144].
- Kamionka-Straszakowa, J. (1991), *Podróż*. W: Bachórz, J./Kowalczykowa, A. (red.), *Słownik literatury polskiej XIX wieku*. Wrocław/Warszawa/Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo: 698–703.
- Kolbuszewski, J. (1985), *Krajobraz i kultura. Sudety w literaturze i kulturze polskiej*. Katowice: Śląsk.
- Kolbuszewski, J. (1991), *Góry*. W: Bachórz, J./Kowalczykowa, A. (red.), *Słownik literatury polskiej XIX wieku*. Wrocław/Warszawa/Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo: 326–328.
- Kolbuszewski, J. (2020), *Uwagi o początkach „literatury górskiej”*. *Góry – Literatura – Kultura* 14: 11–48. <https://doi.org/10.19195/2084-4107.14.3>.
- Koreneva, M.Û./Larionova, E.O. (2021), *Studenčeskie putešestviâ S.I. Turgeneva: evropejskij opyt i ego prelomlenie v dnevnikaх 1811 g.* *Imagologiya i komparativistika* 15 [Коренева, М.Ю./Ларионова, Е.О. (2021), *Студенческие путешествия С.И. Тургенева: европейский опыт и его преломление в дневниках 1811 г.* *Имагология и компаративистика* 15: 116–139]. <https://doi.org/10.17223/24099554/15/7>. https://www.google.pl/search?q=%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B0+%D0%B-%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0+%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5&sca_esv=a8526901f28f9e7a&sxsrf=ADLYWILQ1nHK7CZwVFXj-k02wk7-GgzxqFg:1724759968211&ei=oL_NZs7IDO-rcx8Phaab6As&start=0&sa=N&sstk=AagrsuhGhZ6l4HzA_o7kAPYYSIk9qVGAq1_H13vpFjqsrKs8lthT9U7H48EwdBckUQbnHAMGaW-DzqItXtNo0lZvs9eArQwd44cbeheuNeK6lpFInVBxn5VYVefn0XHNtsMoP&ved=2ahUKewJOmOnJ5WIAxXvVfEDHQXTBr04ChDy0wN6BAGHEAQ&biw=2144&bih=1057&dpr=0.9 [dostęp: 27.08.2025].
- Lebedeva, O.B./Ānuškevič, A.S. (2000), *Germaniâ v zerkale russkoj slovesnoj kul'tury XIX – načala XX veka*. Köln/Weimar/Wien: Bohlau Verlag [Лебедева, О.Б./Янушкевич, А.С. (2000), *Германия в зеркале русской словесной культуры XIX – начала XX века*. Köln/Weimar/Wien: Bohlau Verlag].
- Literackie podróże...* (2020) – Ławski, J./Burzka-Janik, M. (red), *Literackie podróże do wnętrza ziemi. Studia*. Białystok/Opole: Wydawnictwo Prymat.
- Olszewska, M.J. (2017), *Spotkania z Syberią w reportażach Dolina Thubrona „Po Syberii”*. W: Rabizo-Birek, M./Weretiuk, O./Zatorska, M. (red), *Narracje podróżnicze w XX i XXI wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego: 15–31.
- Wergiliusz (1981) – Publiusz Wergiliusz Maro (1981), *Eneida*. Przekł. Karyłowski, T. Oprac. Stabryła, S. Wrocław/Warszawa/Kraków/Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo.
- Sterne, L. (1973), *Podróż sentymetalna przez Francję i Włochy*. Przekł. Gliniczanka, A. Oprac. Sinko, T. Wrocław/Warszawa/Kraków/Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo.

- Stępień, T. (2012), *Przestrzeń w literaturze „górskiej”*. W: Konończuk, E./ Sidoruk, E. (red.), *Od poetyki przestrzeni do geopoetyki*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 87–102.
- Tarasov, E.I. (1914), *Russkie „gettingency” pervoj četverti XIX veka i vliánie ih na razvitie liberalizma v Rossii. Golos minuvšego 7 (iúl’): 195–209* [Тарасов, Е.И. (1914), *Русские „геттингенцы” первой четверти XIX века и влияние их на развитие либерализма в России. Голос минувшего 7 (июль): 195–209*].
- Voenná ènciklopediá...* (1914) – Veličko, K.I. i dr. (red), *Voenná ènciklopediá*. T. 16. Petersburg: Izdanie I.V. Sytina [Величко, К.И. и др. (ред.), *Военная энциклопедия*. Т. 16. Петербург: Издание И.В. Сытина].